

Ф.Г. Туранли, канд. іст. наук

**ПОСОЛЬСТВО ГЕТЬМАНА
Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ДО БАГЧЕСАРАЮ
ЗА ДАНИМИ ЛІТОПISУ СЕНА'І ***

Розглядаються українсько-османські міждержавні зносини, козацьке посольство до Багчесараю, угода між Кримським ханством та Україною, документальне підтвердження ставлення гетьмана до ісламської релігії, а також національно-визвольна боротьба українського народу.

The article deals with the Ukrainian-Osman inter-governmental relations, the Cossaks delegation to Bahchesarai, agreement between the Crimean khanate and Ukraine, a documentary confirmation of the Hetman's attitude to the Islamic religion, as well the national liberation struggle of the Ukrainian people.

Проблема дослідження історії розвитку української держави у сучасній вітчизняній історіографії має вагоме значення з погляду вивчення її міжнародних взаємин, зокрема, стосунків з Османською державою.

На наш погляд, ретельне вивчення тюркських джерел дозволить правдиво усвідомити турецько-українські міждержавні зносини та об'єктивно оцінити союз між Україною та Кримським ханством під час гетьманування Б. Хмельницького, який сприяв успішному повстанню українців у 1648 р.¹

Зазначимо, що запорозькі козаки, котрі з'явилися у другій половині XVI ст., склали основну частину населення України та являли собою певну політичну силу. Згодом їхня територія опинилась під трьома сусідніми державами: Московії, Польщі та Туреччини. Як країна стратегічного значення вона час від часу входила до складу володінь тієї держави, яка була сильнішою.

Добровільне прийняття Кримським ханством османського протекторату у 1475 р.²; під час правління султана Мегмеда II Фатіга³ можна вважати початком нового періоду кримсько-українських взаємозв'язків. У цей час спостерігається зростання авторитету Високої Порти на півночі Чорного моря, що пізніше сприяло зростанню козаччини у XVI ст. та захищало українські землі від нападу противників⁴.

Зі здобуттям портового міста Кафи Османський протекторат було визнано і воєводствами Молдови та Волощини; він поширювався і на південну територію України.

Перший видатний гетьман Дмитро Вишневецький⁵, згрупувавши козаків на острові Хортиця, утворив Запорізьку Січ, де розташовувалося дисципліноване військо.

ІСТОРІЯ

У другій половині XVI ст. внаслідок боротьби за польський трон на цю високу посаду було призначено короля Трансильванії Стефана Баторія, котрий організував козацьке реєстрове військо, щоб воювати з Московією⁶. Воно також здійснювало походи проти татар і шведів⁷.

Зауважимо, що ксьондзи-уніати особливо намагалися наблизити до себе українців, котрі з 1569 р. були ортодоксами (православними), і в цей спосіб використати їх силу супроти московської експансії. Царський уряд теж виношував плани захоплення українських земель, тому намагався стримувати наступ поляків. Після підписання Люблінської унії в 1596 р. (Україна теж брала участь) фактично Річ Посполита стала централізованою державою, у яку входили велике Литовське князівство і Польща. Тоді стали напруженими політичні стосунки з Московщиною, що доходили до збройних сутичок, які велися з перемінним успіхом⁸.

У кінці вказаного століття спостерігається посилений наступ поляків із метою знову заволодіти українськими землями. Тому козаки почали чинити сильний опір (1590-1596)⁹.

Козацьке повстання 1648 р. Обраний за рішенням козацької Ради гетьманом Б. Хмельницький почав об'єднання і згуртування козаків, які до того часу були розрізнені¹⁰. У цей період велика частина українських земель була загарбана польською державою (магнатами та шляхтичами). Відбувався посилений наступ польського католицизму на українських селян. Цей процес набрав широкого розмаху, але не дав бажаних результатів полякам. Далекоглядний політик Б. Хмельницький слідкував за цим процесом і не дав можливості окатоличення і колонізації¹¹, – він підняв націю¹² на боротьбу за визволення своїх земель¹³.

Б. Хмельницький у зв'язку з тим, що польський король Ян Казімір II¹⁴ продовжував політику загарбання щодо України, першим звернувся за військовою допомогою до московського царя Олексія Михайловича¹⁵. Цар послав до гетьмана свого представника з відмовою про надання будь-якої допомоги, мотивуючи її тим, що незалежність запорізьких козаків та їхня активність викликала його занепокоєння. Також він не хотів посилення південного сусіда – України. Б. Хмельницький, не отримавши підтримки від царя, одночасно мав не дуже добрі взаємини з кримськими володарями. Після приходу на Османський трон Мегмеда IV¹⁶, котрий змінив султана Ібрагіма¹⁷, на першому році правління його уряд почав інтенсивно проводити політику що-

до Кримського ханства; змінилась також і північна політика Османської держави. Ці події сприяли посиленню дипломатичних відносин між гетьманськими та ханським урядами¹⁸.

Кримсько-українська конвенція (1648 р.). Для з'ясування закономірності укладання договору між Україною та Кримським ханством як одного з проблемних питань даного періоду звернемося до літопису "Історія хана Іслам Гірая III" Гаджі Мегмеда Сена'ї (далі Сена'ї)¹⁹.

التحا نمودن ملنکه حطوان بدو دولسدار حضرت

ساجتران و پوزن فرودن التماس

تاریخ سنه سبع و حسین و الف دی التمدنک غرمتی کونی ابدیکه ابتداء دولت [ر] وزارتاری ظهورده. هیچ لشکران بر بیله صالحه و صافه ایدیشوی مر" بری دل با غل کدورتان کینه دن ماق اینکله امرای و لشکران اتانق و مسافلت اوزره اولوب کویا که ماه صورت. و شمس دولت عافدن چنوب آفتاب عافتاب عزت غم غافدن نورندلی علم روشن و روی لشکران دخی نادمان و شن اولوب شدیدی مکره متقا اعدای بد آیین دین مبین اوزره غزا و جهاد اجتهاد اتم مهمتک دین و دولت ایدوک میرهن در دیو غزا تلچین حایل وار بند میان همت ساجتران زمان اینکله تحریض و جذب و جهاد بیوردیلر و غوغای [ک] نام بی مرد صاحب هنر و روز وفاده شیر لوی آیین 13r عافیه سرحددر دیو سرحد فرحکرمان امارتله سرافراز و سریند بیوردیلر بو اتاده له ولایتک اوجاقان بکری و عظیم التان کچن نامدار سکلری اوزری سرحد سالکنک قزاقی کفرسیله عداوت اوزره اولوب بلکته اوزری قزاقی رفق اینک بته عسکر چکوب کلک عمارکنده ایکن اوزری قزاقان مردار سرافرازی اولان شیر صاحب ناموس و شجیع اویان نذوقن ملنکه نام حطوان که جیلنده شرق لامله مشرق اولمق استنادای اولوب عداوت هادی بی زواله مظهر اولاجق میلزدر اولا که اسلام میسر اولا مزبور ملنکه بی صاحب ادراک جهاد بی باک اولننن عداوت دینیه ساجتمن کولدن چکلور و بالجه جناب ساجترانی التماس امر ضروری اولدوغی تقدیرجه امداد و معاونت جاسیه البجیلری کرب عرض موبدیت و اظهار عجز و نظم ایلدکده در دولسدار چنکرمانه التماس ایدنلرک هر نه قدر عداوت ساجنه و حریمه سالهسی 14r دخی اولورسه ادا من غو ایله مستور بیوردیلوب حصول مرانه وسوله اضمام رسم و آیین شاعان ببشین اولدوغنندن غیری بو آستان عا آقیاه خصوص مرغوب و مفول خصلت پادشاه و عادت کریمانه اولنله مزبور ملنکه نام حطوانک حال مرحمت بیوردیلوب شهبه غلبه مزبور سوب عرض موبدیت ایدنلر کافر دخی اولورسه دشمنینه حفر و زیور اولمق لایق و سزا دکدر دیو بی وجه استعجال امرای تالار عدو شکاردن بی نیجارتان اعداینه ارسلا و مشار الیه سرحد فرحکرمان عافتمنده اولان طوغای بیک سرعکر و سردار حسب و تحسین بیورد و علی الفب بالذات حضرت پادشاه سلیمان سزیه ایدنلر نظیر حضرتاری دخی سفر و غزا مهماتی کورب اوله هله حجت آقارده جانب اعدایه بی لب غزا و نقد ککار خاکا جهاد تلچین قتلدنیلر

У названому літописі описуються причини національно-визвольної війни українців під проводом гетьмана Б. Хмельницького, налагодження дипломатичних взаємозв'язків України з Кримом середини XVII ст.²⁰.

Нижче подаємо повний текст параграфа про козацьке посольство до Багчесараю в українському перекладі з вказаного літопису Сена'ї. Також до статті додані текст мовою оригіналу (факсиміле) та транслітерація цього фрагмента.

İttifak-nâmûden Milneki Hatvân be-derr-i devlet-medâr hazret-i sâhib-kürân u pâzâç formâden İttimâsâç

Târîh-i sene seb' u hamâm u elf zilka'desim guresi gümâ idi ki İbidd-i devlet u vezireleri zabîrunda cem'î lekeriyân birbiriyile mustalaha vü mustâfaha idâbüb her biri dil-i bâ-gül-i ködürüt-î kâmeden aff imetle umeri u lekeriyân ittifak u mustâfik üzere olub güyâ ki İttih-î nuaret u şems-i devlet miâhkâden çıkub İttif-î 'âlemtib-î 'zzet-gemâm nîfâkden kurtuldu 'âlem rûşen u rûy-î lekeriyân dahî pâdîmân u şen olub şimdiden sonra müttefikin a'dâ-yı bed-âyn dîn-i mübin üzere gâzî vü cihâda itihâd-î ehemmi-i mühimmât-î dîn u devlet idügü müberrehendir deyü gazî kılıçın hamâyil-vâr bende-i meyân-i himmet-î sâhib-kürân-î zamân imetle tahzîz u cedd u cehd buyurdular

Ve Togây [13b] Beğ nâm bir merd-i sâhib-i hâner u rûz-î Veqâda şîr-i neri İsyak muhâfaza-î serhaddir deyü serhadd-i Ferah-Kermân emâretiyile ser-cîrâz u ser-bâilend buyurdular

Bu esnâda Leh vilâyetinin ocâklık beğleri vü 'azâm-î şân geçen nâmûde seçleri Özi serhadd-i memlûkinin Kazlî keferesiyle 'adâvet üzere olub bi'l-külliyeye Özi Kazlî'nı ref imet niyyetine 'asker çeküb gelmek tedârikinde iken Özi Kazlî'nı ser-cîrâzı olan şîr-i sâhib-i nâmus u peç-i erbâb-î nakîs Milneki nâm hatvân ki câbilletinde şeref-i İslâmla müşerref olmak isti'dâdu olub hidâyet-i Hâdî-î bi-zevâile mazhar olacâk mübârezdir ola ki İslâm müyesser ola mezbûr Milneki bir sâhib-i idrâk-î bahâdır-î bi-bâk olmağın 'adâvet-i dâniyye-i sâbıkam gönûlden çıkarub ve bilâimle cenâb-î sâhib-kürânıye İttifak-ı emr-i zarûrî olduğı takdîrde imdâd u mu'avenet ricâsıyla elçiler gelüb 'arz-î 'ubûdiyyet u izhâr-î 'aciz u tazallüm eylediklerinde derr-i devlet-medâr-î Çengiziyâne İttifak idenlerin her ne kadar 'adâvet-i sâbika vü cermine-î salîfesi dahî olursa [14a] dâmen-i 'atv ile mestûr buyurulub husûl-î merâmına vusûle ihtimâm-î ream u şîm-î pâhân-î pişin olduğundan gayri bu âsitân-î hüml-âşivâne mahsûs mergûb u makbûl haslet-i pâdişâne vü 'âdet-î kerâmâne olmağla mezbûr Milneki nâm hatvânın hâline merhamet buyurulub 'etâbe-i 'aliyyenize yüz sürüb 'arz-î 'ubûdiyyet idenler kâfir dahî olursa dâğumlarına hakîr u zebûn olmak İsyak u sezî deşîldir deyü ber-vech-i isti'oll ümerâ-î Tutâr-î 'aduuv-çikârdan bir gıscelerin imdâdına irâdî ve müşârum ileyh serhadd-i Ferah-Kermân muhâfazasında olan Togây Beğ'i ser-'asker u serdâr nâeb u ta'yîn buyurub ve 'ale'l-'iklîb bizzat hazret-i pâdişâh-î Süleymân-erîr İskender-nâzır hazretleri dahî sefer u gazî mühimmâtını görüb evvel bahâr hüccete-âşârda câmib-î a'dâya bir niyet-î gazî vü kuad-î küffîk-î hilâkîstîr-î cihâd kılıcını kûşandular

Переклад тексту параграфа про козацьке посольство до Багчесараю.

Прибуття гетьмана²¹ [Б.]** Хмельницького до володаря держави [Іслам Гірая III] і доброзичливе ставлення до його прохання про допомогу.

Першого дня місяця зілкаде, року 1057 (тисяча п'ятдесят сьомого)²² на початку везирату Сефер Газі Агі всі конфліктуючі сторони між собою помирилися і потиснули один одному руки. Вишикувались воїни з командирами, ніби з'явився місяць перемоги та сонце держави. Завдяки такому обнадійливому розвитку подій, які освітлювали світ від гніву та ненависті, піднесення опанувало людьми. Відтепер найголовнішим завданням усіх було здійснення походів та священних війн проти ворогів релігії, тому повісили шаблі боротьби та портупей, покладаючись на прихильність володаря часу [Іслам Гірая III].

Хороброго Тугай Бея (13⁶), сміливця, гідного захищати кордони держави, було призначено командиром фортеці Фераг-Керман²³. У цей час польські "пси-шляхтичі та магнати, котрі вважали себе вельми поважними особами, розпалили ворожнечу з козаками, що розташувались на берегах Дніпра²⁴. Більше того, з метою знищення козаків відрядили військо. Коли йшла підготовка до війни з козаками [запо-різькими], командиром [гетьманом] дніпровських козаків був [Б.] Хмельницький²⁵, котрий прихильно ставився до релігії ісламу та мав бажання приймати її. Нехай збудеться цей намір його за допомогою Всевишнього Аллага! Згаданий [Б.] Хмельницький, будучи сміливим та безстрашним багатирем, викинув із серця давню свою ворожість до релігії [ісламу], прибув до хана [Іслам Гірай III]. Потім просив допомогу для війни проти поляків²⁶. Його послі в Багчесараї заявили про свою лояльність²⁷. Також повідомили про свою неспроможність [протистояти противникові] та скаржилися на гніт. Отже, хто шукає захисту та допомоги у щасливого Порога ченгізідів, незважаючи на провини і непокору (14^a) в минулому, всі вони прощаються. Враховуючи важке становище гетьмана [Б.] Хмельницького, було вирішено надати йому всебічну підтримку²⁸. Він [Іслам Гірай III] проголосив: "Ми не можемо не захистити тих, хто прихиляється до високого порогу нашого каганату, складає нам знаки покори. Якщо навіть вони були християнами, не повинні терпіти від своїх гнобителів". Тому звелів він негайно послати на допомогу [Б. Хмельницькому] татарських воїнів та славетних командирів²⁹. Все прикордонне військо Фераг-Керману було передано в підпорядкування Тугай Бєю, призначеному головнокомандуючим цього війська³⁰. Відразу за цим його величність Іслам Гірай III, трон якого нагадує трон Соломона, подібний до Олександра [Македонського], почав готуватися до походу³¹. В ту щасливу пору навесні³² запланували розпочати військову кампанію проти ворога. Тому, озброївшись шаблями, вирушили на священну війну.

Отримав чи ні Кримський володар дозвіл від Порти? В одному листі Іслам Гірай III до султана про даний договір, що є необхідним для документального підтвердження українсько-кримського союзу, де хан повідомляє: "козацький гетьман [Б. Хмельницький] схилив голову і визнав вашу [султана] вельможність, він готовий служити вам і виконувати ваші накази"³³.

Отже, даний документ засвідчує, що вказаний союз не призвів до відмови кримського хана підпорядковуватися османському урядові. Таким чином, твердження Новосельського про те, що укладання нового союзу між Кримом і Україною означало вихід Криму з русла турецької політики, можна вважати необ'єктивними³⁴.

Також в документі згадується прохання хана до султана дозволити йому здійснити військовий похід. На мою думку, питання про те, отримав чи ні кримський володар дозвіл від Високої Порти на здійснення спільного військового походу³⁵, котре дотепер було спірним, розв'язується на підставі історичних матеріалів. В іншому документі засвідчується: "Однако великий хан в своих письмах, полученных на днях, ясно заявил, что все это

случилось по распоряжению приказа великого сюзерена (турецкого султана) ..."³⁶.

Таким чином, можемо припустити, що час правління Іслам Гірая III є важливим періодом з погляду політичних інтересів османського уряду на півночі Чорного моря.

Проаналізувавши різні джерела для об'єктивного висвітлення подій (зокрема, конвенцію між Україною та Кримом) у Східній Європі у вже згаданий нами період, констатуємо наявність фактів, котрі дають змогу переконливо відповісти на питання щодо даної проблеми, котра має своє документальне підтвердження.

Сена'ї також підкреслював, що гетьман Б. Хмельницький, будучи за своєю природою та характером ближчим до ісламської релігії, прибув із посольством до Іслам Гірая III, просив помилування за старі гріхи та прохав надати йому допомогу.

Підсумовуючи сказане, доходимо до висновку, що українсько-кримська угода підтверджується документами. Слід зауважити, що цей договір був важливою політичною подією насамперед для успішного ведення національно-визвольної боротьби під проводом Б. Хмельницького, а також був вигідним

для кримської сторони для розв'язання еко-номічних та політичних проблем.

Таким чином, одне з головних питань дослідження історії міждержавних відносин, зокрема українсько-кримський союз в середині XVII ст., доведено нами до свого об'єктивного розв'язання.

¹Пріцак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 177; ²З 1475 р. Менглі Гірай I (роки правління: 1469-1475, вдруге – 1478-1515) визнав османський протекторат (*Ortekin H. Kırım Hanlarının şeceresi.* – İstanbul, 1938. – S.11; ³Саме в цей час турецька армія і флот Мегмед II Фатіга (Здобувача) (роки правління – 1444-1446; вдруге – 1451-1481) завоювали Кафу і всі генуезькі володіння у Криму, а також греко-готське Мангутське князівство. Від цього часу Висока Порта мала протекторат над Кримським ханством до 10 (21) липня 1774 р. – дня підписання Кучук-Кайнарджийського миру, укладеного між Туреччиною і Росією після війни, яка розпочалася у 1768 р. (*Тунманн. Крымское ханство.* – Симферополь, 1991. – С. 14, 71-72; *Sertoğlu M. Osmanlı Tarih Lüğatı.* – İstanbul, 1986. – S. 249-250; ⁴Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990. – С.201-215; ⁵Роки правління: 1550-1563; ⁶Тиктора І. Історія українського війська. – Львів, 1936. – Т. I. – С. 174-176; *Сергійчук В. І. Іменем війська запорізького.* – К., 1991. – С. 44-45; ⁷Там само. – С. 47; ⁸Костомаров Н. Собр. соч. – СПб., 1904. – Т. IX-XI. – С. 25; ⁹Грушевський М. Зазн. праця. – С. 206-215; *Дорошенко Д. Нарис Історії України.* – К., 1991. – Т. I. – С. 188-195; ¹⁰*Findıklılı Mehrned Ağa. Silahdar Tarihi.* – İstanbul, 1928. – S. 59; ¹¹*Feltri Çetin Derin. Abdürrahman Abdi Paşa Vekaynamesi.* – İstanbul, 1993. – S. 43-45; *İsmail Hakkı Uzunçarşılı. Osmanlı Tarihi.* – Ankara, 1954. – III/2. – S. 112; ¹²Важливо підкреслити, що вживання тюркськими істориками та літописцями термінів “козацька нація”, і “Русь” не є випадковими. У своїх творах вони отожднюють ці поняття з українською нацією й Україною. До речі, вживанням цих термінів не було поодиноким випадком, а розповсюдженим явищем у тогочасній османській історіографії (*Findıklılı Mehmed Ağa. Op.cit.* – I. – S. 59; *İslam Ansiklopedisi (I.A.) Ruslar (Руси).* İstanbul. – 1964. – IX. – S. 787-791; *Пріцак О. Зазнач. праця.* – , УАЩ. – ип. 2. – С. 182; ¹³*Findıklılı M.-A. Op. cit.* – I. – S. 59; ¹⁴Роки правління: 1648-1668; ¹⁵Роки правління: 1645-1676; ¹⁶Роки правління: 1648-1687; ¹⁷Роки правління: 1640-1648; ¹⁸*Naima Tarihi.* – İstanbul, 1863. – Т. IV. – S. 279-280; ¹⁹*Туранли Ф. Г. Українсько-кримські міждержавні відносини у середині XVII століття(за тюркськими історичними джерелами).* Дис.... канд. іст. наук. – К., 1997. – С. 42-110 (український переклад літопису Сена¹); ²⁰Там

само. – С. 59-60; там само, Додатки Е 1, Е 2; Також див.: *Мицик Ю.А. Нові дані до історії українсько-кримських дипломатичних зносин у середині XVII ст. // Пам'ять століть.* – К., 1995. – №5 – С. 19-26; *Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття.* – Дніпропетровськ, 1996. – С. 79-103. ²¹Тюрк. *hatman* в тюркських джерелах означає титул польських командирів, а також вождів українських козаків. Вважається, що воно походить від назви *Taman, Tarkan*, котра записана у давньотюркських оргунських пам'ятках як титул глави делегації, котра прибула з півночі. Із цих двох слів утворився титул *Ataman*: до тюркського слова *ata* “батько” додано *man* – “я”. Пізніше цей титул перейшов у слов'янські мови, де означав “вождь, командир” (*Donuk A.-K. Eski Türk Devletlerinde idarî-askerî, Unvan ve Terimler.* İstanbul, 1988. – S. 37; *Pakalın M.Z. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri sözlüğü.* – İstanbul, 1993. – Т.Ш. – S. 318-319; ²²Тобто, 28 листопада 1647 р. Також цю дату можна вважати датою повторного призначення Сефера Газі Аги на посаду ханського візира. ²³Прикордонна фортеця неподалік від замку Перекоп (тюрк. *Or, Or-Karı* – “Брама Перекопу”) на перешийку у північній частині Кримського півострова, що з'єднує півострів із сушею; закладена Менглі Гіраєм (див. прим. 2) у другій половині XV ст. Фераг Керман (тюрк. *Ferah-Kerman*) у перекладі означає “Замок Радоців” (*Devellioğlu F. Osmanlıca. Türkçe Ansiklopedik Lüğat.* – Ankara, 1993. – S. 1134; ²⁴Тюрк. *Ozi, Özü* – османо-тюркська назва р. Дніпра “*Ozi nehri*” в перекладі означає “глибока, тиха і довга ріка”. Слово *nehr* означає “ріка” (*Sami Ş. Kamus-ı Türkî.* – İstanbul, 1989. – S. 201. Очевидно, українські козаки в османських історичних джерелах названі “Дніпровськими козаками” (“*Ozi kozakları*”) тому, що вони в основному розташовувались на узбережжі Дніпра; ²⁵Тюрк. *Melniski.* ²⁶Один із учасників подій середини XVII ст. український літописець Самовидець зазначав: “Початок и причина войны Хмельницкого ест едино от ляхов на православие гонение и козакам отягощение”. Далі він продовжував, що “... подстаростий чигринского отнял хутор с пасікою и млином на урочищи Суботові, полтори милі от Чигирини, и за той хутор посвар стал с подстаростим Хмельницкому”. (Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 45, 47). Також див.: *Грушевський М. Історія України-Руси.* – К., 1995. – Т. VIII. – Ч. II. – С. 79; *Голобуцький В. Дипломатическая история освобожденной войны украинского народа 1648-1654 гг.* – К., 1962. – С. 3; *Грушевський М.*, розкриваючи причини козацьких повстань у праці “Історія України-Руси”, цитує літопис Самовидця: “Поспільство хоч у всім жило багато [обфит] – в збіжжі, худобі, пасіках, але були над ними вимисли великі, від старостів намісників та жидів, чого Україна не звикла терпіти ...” (Там

само. – Т. VIII. Ч. II. – СС. 80, 160, 165. Також див. *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 62; *Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі. – К., 1993. – С. 76, 77; *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії. – К., 1994. – С. 87. Вважаємо за потрібне навести уривки з документів Б. Хмельницького, без яких панорама подій вказаного періоду була б необ'єктивною. Наводимо уривки з листа, датованого 12 червня 1648 р., від гетьмана Б. Хмельницького до короля Владислава IV: "... Сам Господь Бог свідком, що ми, будши у вірному підданстві і послуху в к.м., м-ті, ніякої сваволі не починали і ні на що погане не заслуговуємо". *Крип'якевич І., Бутич І.* Документи Богдана Хмельницького (1648-54). – К. 1961. – С. 55.– №4). Також див.: Універсали Богдана Хмельницького 1648-1657. Упорядники: *І. Крип'якевич, І. Бутич.* – К., 1998. – С. 73-76 Проаналізувавши згадані джерела, доходимо висновку, що до повстання українців проти Польщі призвели суттєві причини, політичні та інші, які знаходимо й у творі Сена'ї; ²⁷Зазначимо, що Сена'ї у своїй хроніці пише про прибуття Б.Хмельницького з посольством до Багчесараю для переговорів з Іслам Гіраєм III і називає дату цієї важливої події. Також див.: *Сергійчук В.І.* Іменем війська запорізького. – К., 1991. –С. 146 ²⁸Зі свого боку, хан також мав до короля претензії з приводу несплати данини (*Граб'янка Г.* Літопис. – К., 1992. – С. 39). Досліджуючи питання дипломатичних стосунків України з Кримом середини XVII ст., також вважаємо за потрібне навести факти з літопису Величка: "... хан [Іслам Гірай III] запропонував Хмельницькому виконати обіцяну присягу... Хмельницький звелів тоді дати йому ханську шаблю, яку йому принесли торік. Тоді він, вийнявши її з піхв, поцілував оголене залізо перед ханським лицем ...". "Хан і кримські старшини дуже зраділи і дали Хмельницькому руки на те, що завжди (завше) будуть готові допомогти йому проти поляків, але доки не скінчиться війна (*Величко С.* Літопис. – К., 1991. – Т. I. – С. 55-56). Також див: *Pritsak O.* Das erste Türkisch-Ukrainische Bündnis (1648) // *Oriens*, 1953. – №6. – S. 266-298; В одному з джерел османської історіографії підкреслюється, що "хан урочисто і з повагою прийняв козацьких послів. Він погодився допомогти у війнах проти Польщі, а Б.Хмельницькому надав звання "гетьмана" (*Krımî Al-Hac Abdal-Kafar.* Umdetü't Tevarih. – İstanbul, 1924. – S.124; ²⁹Грушевський, відмежовуючись від сумнівів щодо позитивного результату кримсько-українського союзу, підкреслює прихильне ставлення кримського володаря до козаків, бо він "послів ударовав кафтанами, відправляючи, дав по коневі, а кримським людям і чорним [простим] татарам звелів годувати коней і готуватися на королівську землю, і до Перекопу до князя ширінського Тугая написав готуватися на війну" (*Грушевський М.* Знач. праця. – Т. VIII. – Ч. II. – С. 165, 169, 170). Про цей союз

С. 165, 169, 170). Про цей союз також див.: *Дорошенко Д.* Нарис історії України. – К., 1991. – Т. II. – С. 12; ³⁰Сучасний польський історик Качмарчик підкреслює налагодження запорізьким гетьманом контактів із кримським ханом і, зокрема, наголошує на особистій участі Б. Хмельницького в безпосередніх розмовах з Іслам Гіраєм III в Багчесараї в лютому 1648 р. і, як результат, називає згоду хана надати допомогу. Він також зазначив: "Іслам Гірай III вирішив скористатися з такої нагоди і поспішав вислати на допомогу тому Хмельницькому кількох емірів [командирів] татарів, які влаштували полювання на ворога, а Тугай Бея комендантом прикордонного замку Фераг-Керман призначив і назвав вождем та верховодою над усім військом" (*Kaczmarczyk J.* Bohdan Chmelnicki. – Wrocław, 1988. – S. 46); Також див.: *Стороженко І.С.* Тугай-бей – побратим Богдана. Додаток *О. Акчокракли.* Татарська поема Джан-Мухамеда. // *Козацтво.* – Дніпропетровськ, 1993. – С. 3-184; ³¹Йдеться про підготовку до спільного походу з особистою участю Іслам Гірая III; ³²Навесні 1648 р.; ³³TSMА (Торкарі Sarayı Müzesi Arşivi, укр. Архів музею палацу Топкапи в Істамбулі); Е (Evrak, укр. аркуш), 3005/2. ³⁴*Новосельський А.* Борьба московского государства с татарами в первой половине XVII в. – М., Л., 1948. – С. 396; ³⁵Див.: *Федорук Я.О.* Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649). – Львів, 1993. – С. 19; ³⁶Документи об освободительной борьбе украинского народа (1648-1654 гг.) "Лист польського канцлера Ю. Осолінського французькому прем'єр-міністру кардиналу Мазарину з проханням про надання Польщі допомоги у війні проти повсталого українського народу" від 30 червня 1648 р. – К., 1965. – С. 57-60.

**Гаджі Мехмед Сена'ї з Криму.* Історія хана Іслам Гірая III (тюрк. *قریملی حاجی محمد شایو چنجی* - اسلام کرای خان تاریخی

Kırımlı Hacı Mehmed Senai. Üçüncü İslam Giray Han Tarihi). Літописи (тюрк. Vekaüname) як жанр були традиційними творами, написаними османською мовою, і були невід'ємним атрибутом урядової діяльності Османської держави (*Devellioglu F.* Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lügat. – Ankara, 1993. – S. 1134). Автор доповнював названий літопис також цитатами з Кур'ану та іншими арабськими вставками, а також віршами перською та тюркською мовами. Переклад названого твору українською мовою з ретельним коментарем див.: *Туранли Ф. Г.* Літописні твори М.Сена'ї та Г. Султана як історичні джерела. – К., 2000.

**У дужках вказуються додатки автора.

Надійшла до редколегії 25.04.2000